

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ У 1929 – 1931 рр. (ЗА СПОГАДАМИ ЖИТЕЛІВ с. ДЕНИСИ)

У статті розглядається проблема колективізації сільського господарства на Переяславщині у 1929 – 1931 рр. за спогадами очевидців і учасників тих подій жителів с. Дениси.

Ключові слова: кооперація, колективізація, усупільнення, розкуркулення, землеробство.

Село Дениси знаходиться у мальовничій місцевості на високому правому березі р. Супій, яка ще у 1920-х роках була великою судноплавною річкою. Його хати тонуть в садах, а навесні, коли зацвітають вишні, яблуни, груші, абрикоси то вся місцевість вкривається білим вбранням, яке наповнює повітря неповторним запахом цвіту.

Історія села сягає в глибоку давнину. Археологічні дослідження показали, що тут були стоянки людей з епохи неоліту, поселення трипільської та інших культур. На полях, прилеглих до села, знаходяться десятки курганів скіфського періоду, один з яких можна вважати курганом-гігантом, оскільки його основа й нині має близько 100 м довжини, а висота становить понад 15 м. За всіма ознаками в минулому цей курган не був пограбований. Недалеко від населеного пункту знаходиться Змієвий вал. Його насип розпочинається від крутого берега р. Супій і полями тягнеться до Дніпра (довжина близько 30 км). Є гіпотеза, що цей вал також був насипаний в скіфську добу, оскільки з його землі дощами і вітрами часто вимивалися залишки матеріальної культури скіфського періоду.

На території села були й інші знахідки, які свідчать про те, що тут постійно проживало населення, від названих археологічних періодів, у тому числі і скіфського, аж до наших днів. Так, у 1905 р. житель с. Денис М.Хворостовський, проводячи роботи на своєму полі, знайшов великий скарб золотих виробів грецького походження (монети, браслети, різні підвіски тощо), які датуються II ст. до н.е. Цей скарб увійшов у реєстр Російського археологічного товариства. Окрім цього, на місці, де було викопано скарб, були знайдені залишки кераміки того ж періоду, піч для її виготовлення та інші предмети. Це свідчить про те, що тут вже у III – II ст. до н.е. було велике поселення й велася жвава торгівля з Грецією. Місцевість, на якій все це було знайдено, й донині по – старовині називається Городищем і має площу понад 100 га. Поселення було відмежовано від степу високим валом. Його довжина становила більше одного кілометра, а насип розпочинався від високого берега р. Супій і закінчувався на березі р.Дубрівка, яка впадала в р. Супій. У другій половині 1930-х років, коли розпочалося переселення людей з хуторів в село, частково було заселене і Городище, а глибокий рів та частина валу, які збереглися до того часу, поступово зрівняли з поверхнею землі. На даний час від цієї колись великої оборонної споруди, залишилося лише кілька десятків метрів. Окрім цього, на березі р. Супій, де знаходилося Городище, до цього часу залишилися ознаки річкової пристані, а із землі весняними водами часто вимиваються уламки кераміки різних епох.

З іншого боку села з давніх часів діяла велика торгова пристань, яка проіснувала до 1920-х років. Тут варто зазначити, що з пониженням рівня води в р. Супій у 1950-х р. в його руслі розпочалася масова як ручна, так і механізована торфорозробка. В процесі проведення цих робіт жителі с.Денис викопували багато керамічного посуду: миски, глечики, амфори тощо. Неподалік від села в шарі торфу на глибині 80 – 90 см. було знайдено човен з грецьким бронзовим посудом, датований V ст. до н.е. Нині він знаходиться у Національному музеї історії України.

Згадка про поселення на території с. Денис є і в літописах XII ст.. Зокрема, у них йде мова про те, що князь переяславський зі своєю дружиною вирушив назустріч половцям, які розпочали переправу через р. Супій, ймовірно, в районі с. Денис, так як тут річка була вузька і найбільш зручна для переправи і, оточивши, знищили їх.

Є докази, що недалеко від села знаходився табір хана Батия. Одне з прилеглих до с. Денис полів, до цих пір називається Таборищем. За переказами, які дійшли до нас з глибини віків, тут стояли монголо-татари під час нападу на Переяслав у 1240 р. У 1970-х р., під час прокладання дороги через це поле, бульдозерами було піднято із землі ряд поховань, кераміка, уламки зброї, кінське спорядження тощо монголо-татарського виготовлення.

У 1925 р. мешканка села П.Коваленко, граючись з підлітками на давно забутому цвинтарі, на невеликій глибині в землі знайшла масивний золотий хрест з ланцюжком. За визначенням сільського священика, цей хрест належав духовній особі, яка була похована на цьому цвинтарі ще в часи Київської Русі. На його території часто знаходили залишки посуду, різні предмети побуту та монети, які клалися з похованням і датуються XIII – XV ст.

Всі ці разом взяті факти дають підстави стверджувати, що на території с. Дениси постійно проживало населення з часів скіфського періоду, а вік села та його фіксована історія становить понад 23 століття і в ньому завжди жили землероби.

Щодо самої назви села, то вона змінювалася декілька разів. Найдавніша назва, яка віками передавалася з покоління в покоління, була Городище. Ряд прилеглих до села територій, на яких також здавна проживали люди, називалися Цариною, Кучанами. Потім, з появою козацтва, його довгий час місцеві жителі називали Козацьким (в побуті ця назва села зустрічається й до цього часу). У XVI ст. найбільший хутір, який існував на той час на території Городища і в якому проживав козак Денис зі своїми численними родичами (Денисенками), отримав офіційну назву Дениси, яка існує і донині. Цей факт зафіксований в історичних документах¹.

Щодо соціальної структури села, то, починаючи з XV ст., його жителі були вільними, а згодом і реєстровими козаками і не були закріпачені як в литовську, так і в польську добу. Його мешканці, про що свідчать й архівні документи, брали активну участь у селянсько – козацьких рухах кінця XVI – початку XVII ст., визвольній боротьбі під керівництвом Б.Хмельницького і адміністративно входили до Переяславського полку². У часи козацько-гетьманської держави в селі діяла церква, школа, шинок, була ярмаркова площа, будівлі місцевої адміністрації. У селі було близько десяти різних господарських приміщень, які називалися “загальним”. У них, як правило, зберігалися продукти харчування, які збиралися громадою на випадок голоду або неврожаю. Землі, підпорядковані с. Дениси у XVIII ст., становили близько 2,9 тис. десятин і на них, крім основного села, існувало шість хуторів, які переважно формувалися за родинним принципом. Наприклад, хутір Коваленків на середину XIX ст. нараховував 7 – 10 сімей і їм належало приблизно 300 – 350 десятин землі. На хуторах жили Братчики, Саковичі, Царинни та інші козаки. До села прилягав і великий хутір Виселок. У ньому мешкало 25 сімей, а його господарі мали у своєму користуванні майже одну тисячу десятин землі. Окрім цього, в селі було близько 60 десятин землі, яка належала церкві та 250 десятин землі громадського користування, призначеної під випаси великої рогатої худоби, коней, овець.

Щодо сусідніх сіл, то їх переважна більшість наприкінці XVIII ст. була закріпачена Горчаковими, Яненками та іншими поміщиками.

Однак аграрна реформа 1861 р. відкрила широкі можливості для проникнення в село капіталістичних відносин та зміни в ньому соціально-економічної ситуації. Вже наприкінці XIX ст. землі в с. Денисах, як і в інших селах, поступово почали розкуповуватися фабрикантами, землевласниками, купцями. Посилило обезземелення селян і приріст населення, яке в означеному районі, як в цілому і в усій Наддніпрянській Україні, за XIX ст. зросло майже в п'ять разів. Внаслідок цих перемін на початку XX ст. в с. Денисах виділилося близько 20 сімей, які вважалися на той час заможними. Вони володіли в середньому 80 – 100 десятинами землі. Мали свої табуни коней, череди корів, багато свиней, отари овець. Для догляду за цим господарством хазяїни набирали наймитів. З іншого боку, проходив активний процес зубожіння та розорення інших сімей. У решти 300 дворів і близько 1,4 тис. душ населення було 2 тис. десятин землі, тобто на одну сім'ю (в середньому 6 – 8 осіб) припадало 8 – 10 десятин, що на той час вважалося у цій місцевості вважалося бідняцьким, а з приростом населення, з'явилося ще більше малоземельних господарств, які поповнили кількість бідняцьких родин³. Тому вже напередодні революції 1905 – 1907 рр. та в період Столипінської аграрної реформи з села розпочалася еміграція людей в міста : Київ, Миколаїв, Одесу, на Донбас, в Сибір і навіть в Америку.

Назрівання економічних труднощів дещо пом'якшувало створення різних артілей та кооперативних організацій з спільного вирощування технічних сільськогосподарських культур – соняшника, цукрового буряка, тютюну, конопель тощо. Їх реалізація давала жителям села хоч і незначні, але все-таки певні грошові надходження.

Не пройшли осторонь с. Дениси революційні події 1905 – 1907 та 1917 – 1920 рр. У них селяни брали активну участь, а в роки Української революції на фронтах загинуло більше десяти осіб. Після закінчення визвольних змагань багато мешканців з Денис переселилися на постійне місце проживання в сусідні села, в яких було ліквідоване поміщицьке, фабрично-заводське і купецьке землеволодіння, а земля роздана селянам. Була конфіскована церковна, купецька, фабрична земля і в с. Денисах та наділена малоземельним селянам. Це певною мірою поліпшило соціальне становище цього прошарку населення.

Після закінчення національно-визвольної революції 1917 – 1920 рр. поступово налагоджувалося і економічне життя на селі. Окремі сім'ї самі працювали на землі, інші, як це було до революції, вступали в кооперативні об'єднання з вирощування цукрового буряка, соняшника, конопель. Намітилися позитивні зрушення і в культурному житті села. Ще до революції в с. Дениси діяла чотирирічна школа, хата-читальня. А під час революції було відкрито “Просвіту”, клуб, бібліотеку, курси лікнепу для дорослого населення, створено гурток художньої самодіяльності. На початку 1920-х років місцева школа була переведена на семирічний цикл навчання⁴. Ці переміни дали можливість бажаючим жителям села, після закінчення семирічних і середніх шкіл, продовжити своє навчання у технікумах і вузах. Багато з них, закінчивши ці навчальні заклади, поїхали працювати у різні регіони УСРР та СРСР.

На середину 1920-х років продовжували відбуватися якісні зміни і в сільському господарстві. У 1925 р. з врахуванням приросту населення (на цей час у селі вже нараховувалося 360 дворів і 1650 осіб), було проведено перерозподіл громадських земель і малозабезпеченим селянам виділено додатково по одній десятині землі на їдока. Крім цього, за громадські і частково державні кошти, закуповувалися для їхніх господарств коні, корови, вівці. На цей час у селян було 325 коней, 470 корів, 200 овець, 350 свиней, 1200 гусей, качок, індиків, декілька тисяч курей⁵. Для індивідуального і спільного використання у землеробстві купляли коні, молотарки, сіялки, віялки, плуги та інший реманент, було побудовано три вітрові млини тощо. У с. Студеники держава відкрила кущову машинно-тракторну станцію (МТС), яка допомагала жителям с. Дениси та інших сіл обробляти технікою землю та збирати врожай. Все це позитивно впливало на підвищення урожайності землі та поліпшення матеріального становища селян, так як багато сільськогосподарської продукції селяни продавали в державу або вивозили на ярмарок у м. Яготин, Переяслав та інші населені пункти. Тому вже у 1927 – 1928 рр. жителі с. Дениси порушили питання про створення у своєму селі великого кооперативного об'єднання з вирощування основної сільськогосподарської продукції : пшениці, цукрового буряка, соняшника, гречки, проса, конопель тощо, а також свиней та великої рогатої худоби.

У 1928 р. такі кооперативи були створені, які фактично стали колективним господарством (колгоспом) у формі сільськогосподарської артілі і отримали назви “ Вільне життя ” та “Червоний партизан ”. До них на добровільних засадах вступила переважна більшість селян, у тому числі і навіть заможні господарі⁶.

Однак цей динамічний, спокійний безконфліктний ритм аграрних перетворень й сільського життя був порушений на початку 1930-го року прискореною колективізацією. Тут варто зауважити, що колгоспний рух та створення радгоспів у селах Переяславщини розпочався ще в середині 1920-х років і в сусідніх з Денисами селах такі господарства діяли вже у 1924 – 1929 рр. і, як уже було зазначено, колективне господарство з 1928 р. працювало в с. Денисах. Тому вихід постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. “ Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному ладу ” переважна більшість селян зустріла схвально, так як вже працювали і досить успішно в таких господарствах. Проте такі настрої панували недовго, тому що вже в січні – лютому 1930 р., порушуючи принцип добровільності, в колгосп почали записувати всіх, хто залишився поза його межами. Окрім цього, на основі сільськогосподарської артілі, розпочали створювати комуну й усупільнювати, насамперед, коней, велику рогату худобу, свиней, овець, волів. В громадських сараях організовувалися ферми дійних корів, хоча для їх

утримання, як коней, волів та інших тварин, не було кормів. Наслідком таких дій стало масове захворювання худоби та її загибель.

Якщо усупільнення домашніх тварин, птиці, пасік, сільськогосподарського реманенту тощо ще можна було аргументувати господарськими потребами колективного виробництва, то, наприклад, вилучення, як розповідав Сакало М. (1918 – 1991 рр.), насамперед, у селян-односібників ступ, ручних жорен та іншого реманенту, нічим не було об'рунтовано. Ці дії можна кваліфікувати як одну з форм залякування селян та їх силового примусу до вступу у колгоспи. Наприклад, на той час в селі діяло три потужні вітрові млини, які повністю забезпечували жителів мукою, а тваринництво грубим помолом зерна (дертею) і ніхто в артілі не використовував жорна для помолу зерна на борошно. То для чого було в господарів забирати жорна та ступи?

Крім цих порушень та інших економічних негараздів, в селі під незаконне розкуркулення та виселення з хуторів в село або за його межі, за спогадами Братчик Г. (1910 р.), потрапило і декілька сімей-заможників і навіть середняків – це Павлюченки, Братчики, Царинни, Саковичі та інші родини.

Не сприяла колективізації і така форма агітації за колгоспи, як приїзд з сусідніх сіл, де вже декілька років діяли колгоспи або радгоспи агітаційних бригад. Один з таких “візитів” у березні 1930 р. з с. Фарбоване закінчився захопленням з громадських приміщень сільськогосподарського реманенту, запасів зерна, олії, бочок з медом та іншої продукції. Це викликало в селі жіночий, по суті антиколгоспний, бунт. В історії рідко про це згадується, а от саме така подія і відбулася в с. Денисах. Ось, як про це розповідала

Попович Я. (1910 – 2000 рр.) та інші свідки цієї події. У знак протесту проти пограбування села фарбованцями, при їхньому черговому приїзді за майном у с. Дениси, група жінок в кількості близько 80 осіб перевдяглася в чоловіче вбрання, взяла рогачі, граблі, кілки, а окремі найбільш сміливі прихопили з собою мисливські рушниці і пішли бити фарбованців. На допомогу своїм дружинам, сестрам, матерям прийшли й чоловіки, але участі в сутичці не брали, а тільки спостерігали як жінки били фарбованців. Тут варто зауважити, що за старими козацькими традиціями, які існували до того часу у с. Денисах та в навколишніх селах, чоловіки ніколи не били жінок і у випадку їх агресії щодо чоловіків, останні не чинили фізичного опору, а просто старалися уникнути конфлікту. Це ж саме зробили і фарбованці. Вони сіли на свої підводи (чимало з них з синцями на обличчі та розбитими носами) покинули село і більше не з'являлися в с. Денисах зі своєю “агітацією”. Але ця подія у стосунках між двома селами не пройшла марно. Про неї пам'ятали жителі обох сіл десятки років і відносини між ними на довгий час залишалися неприязельські. Лише у 1970-х роках вже молоде покоління налагодило між собою дружні зв'язки шляхом обміну концертами груп художньої самодіяльності, організацією спільних футбольних команд тощо.

Наслідком такої колективізації стало те, що навесні 1930 р. діючі в с. Денисах колгоспи “ Вільне життя ” та “ Червоний партизан ” майже припинили своє існування. Однак влітку цього ж року, після публікації відомої статті Й. Сталіна “Запаморочення від успіхів” (2 березня 1930 р.), постанов ЦК ВКП(б) “Про боротьбу з викривленням парт лінії у колгоспному русі” (14 березня 1930 р.), “Про пільги для колгоспів” (2 квітня 1930 р.), становище з колективізацією в селі дещо стабілізувалося. При подальшому створенні колгоспу, місцева сільська рада, партійна, профспілкова, комсомольська організації почали дотримуватися принципу добровільності, усупільнювати лише землю та сільськогосподарський реманент, формувати колгосп на основі сільськогосподарської артілі. На практиці це означало, що була усупільнена переважно орна земля, частина коней, корів, свиней, сільськогосподарського реманенту. У той же час у селян залишалось значне підсобне господарство : житло, господарські будівлі, сади, домашні тварини, земельні присадибні наділи від 0,5 – 0,8 десятини землі.

Влітку 1930 р. колгоспному руху помітну допомогу розпочала надавати держава. За її рахунок у господарство було поставлено декілька десятків сіялок, плугів, возів, борін і навіть коней. Значну допомогу з обробітку землі та збиранню врожаю надавала Студениківська МТС. Виробничу діяльність колгоспу (з 1932 р. “Червоний партизан”)допомагав налагодити присланий з Переяслава агроном.

Таким чином, на осінь 1930 р. колективні господарства в селі після низки потрясінь, як вже

попередньо зазначалося, запрацювали і принесли свої перші результати. З позитивними показниками працював колгосп і у 1931 та 1932 роках. До осені 1931 р. у селі було колективізовано близько 80 % дворів і 85 % орних земель⁷. В селі працювала ферма дійних корів, свинарник, велика конюшня. Поля, як на той час, давали непогані врожаї – по 6 – 8 ц. зернових з гектара. За свідченням архівних документів та розповідей очевидців цих подій, зокрема, Коваленко Г. (1920 р.), Павлюченко М. (1918 р.), Йосипенко М. (1923 р.), Коркач О. (1922 р.) та інших нині живих учасників колективізації, незважаючи на те, що 1932 р. був відносно засушливий, а в степовій Україні, у тому числі і на Переяславщині, практично більшість таких років, врожай зернових, круп'яних культур, картоплі, буряка тощо був середньостатистичний. На цей час були вироблені й форми оплати праці селянам у вигляді трудоднів. Трудодні оплачувалися грошима, сума яких коливалася від 50 коп. до одного і більше карбованця. Практикувалася також і натуральна оплата. Пшениці видавалось на один трудодень 1,2 кг, жита – 1 кг, проса, гречки – 500 гр., картоплі – 1,5 кг, а також соняшникове насіння, буряки та інша рослинна продукція⁸. Все це в цілому давало можливість селянам жити хоч і незможливо, проте забезпечувати свої потреби в продуктах харчування, отриманих з колгоспу та підсобного господарства. А окремим категоріям працівників : механізаторам, столярам, будівельникам, дояркам отримувати як на той час непогану зарплату і помітно підвищувати життєво-побутовий рівень свої сімей.

Однак попереду жителів с. Дениси, як і всю Україну в цілому, чекали трагічні події кінця 1932-го і 1933 рік. Але цю проблему авторка розкриває в окремій праці.

¹ Селянські рухи на Україні 1569 – 1647 рр. Збірник документів і матеріалів / [Боряк Г.В., Віслобоков К.А., Гирич Т.Ю., Гуменюк Є.М. та ін.] ; за ред. М.К.Крикуна. – К., 1993. – С. 183, 475.

² Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк / Кривошея В.В. – К., 2004. – С. 41, 294, 295.

³ Державний архів Київської області (Далі: КОДА). – Ф.Р. – 415. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 2.

⁴ КОДА. – Ф.Р. – 130. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 19 – 21.

⁵ Там само. – Ф.Р. – 353. – Оп. 1. – Спр. 1552. – Арк. 3; Спр. 1600. – Арк. 71, 99.

⁶ Там само. – Ф.Р. – 510. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 74, 86 ; Ф.Р. – 5634. – Оп. 1. – Спр. 1855. – Арк. 164 ; Спр. 1907. – Арк. 4, 8, 11.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади України (Далі : ЦДАВО України). – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 255. – Арк. 13 ; Голодовка 1932 – 33 роки на Переяславщині : Свідчення / [упоряд.: Ю.В. Авраменко, В.М.Гнатюк]. – П.-Хмельницький-Київ-Нью-Йорк, 2000. – С. 31, 189.

⁸ ЦДАВО України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 63, 66 ; Спр. 264. – Арк. 102.

В статье рассматривается проблема коллективизации сельского хозяйства на Переяславщине в 1929 – 1931 гг. по воспоминаниям свидетелей и участников этих событий жителей с. Денисы.

Ключевые слова : кооперация, коллективизация, обобществление, раскулачивание, земледелие.

This article deals with the problem of agricultural's collectivization in the Pereyaslav Region in 1929 – 1931, with memories of eye-witnesses and participants of this events in the village Denysy.

Key words : co-operation, collectivization, socialization, holodomor.